

Jone Miren Hernández García

Universitat del País Basc
DONOSTIA_PAÍS BASC

Professora agregada en el grau d'Antropologia Social i Cultural de la Universitat del País Basc, ha investigat en el camp de la llengua i la cultura basques, la joventut, el temps lliure i l'esport, generalment des d'un prisma feminista i de gènere. Les seves darreres publicacions tenen relació amb el bertsolarisme.

Iñaki Arrieta Urtizberea

Universitat del País Basc
DONOSTIA_PAÍS BASC

Doctor en Antropologia Social i Cultural i professor del Departament de Filosofia dels Valors i Antropologia Social de la Universitat del País Basc, és membre del Grup d'Investigació en Patrimoni Construït de la Universitat del País Basc i investigador en el projecte "Patrimonialització i redefinició de la ruralidad. Nuevos usos del patrimonio local", finançat pel Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

Bertsolaritza, la improvisació oral a Euskal Herria: de tradició local a patrimoni de la humanitat ⁽¹⁾

Aquest article aborda els processos d'innovació cultural duts a terme en la improvisació oral, la bertsolaritza, a Euskal Herria, des de la dècada de 1960. Gràcies al treball dut a terme per diferents agents, aquesta tradició oral ha superat l'espai cultural que ocupava dècades enrere i ha arribat a ser en l'actualitat una de les principals expressions de la cultura basca. El text presenta aquestes innovacions, així com les seves conseqüències i reptes.

This article examines the processes of cultural innovation carried out in the oral improvisation, the bertsolaritza, in Euskal Herria since the 1960s. Thanks to the work carried out by different agents, this oral tradition has gone beyond the cultural space that it occupied decades ago, and is now one of the main expressions of Basque culture. The text presents these innovations as well as their consequences and challenges.

Patrimoni cultural immaterial, bertsolarisme i UNESCO ⁽²⁾

Fa uns anys, Lourdes Arizpe (2006: 137) afirmava que el desig de conservar el patrimoni cultural, des d'una estreta visió conservadora, podia donar lloc a «noves tiranies», pel fet de negar la llibertat i el dinamisme cultural o de rebutjar els canvis i les interaccions socioculturals. Arizpe, per contra, també advocava pel manteniment d'una certa harmonia entre la preservació del patrimoni, en aquest cas immaterial, i la diversitat cultural, objectiu que va qualificar com una «regla d'or cultural». Així, «les persones poden salvaguardar les seves arrels culturals més íntimes, tant si procedeixen de la seva societat d'origen com si les van adoptar més tard, alhora que se senten en llibertat d'incorporar el que considerin valuós en altres cultures» (2006: 137). Considerem que el bertsolarisme, *bertsolaritza*⁽³⁾ en eusquera⁽⁴⁾ o, millor dit, les persones vinculades a aquesta «extraordinària institució poètica» (Zulaika, 2012: 75), herència de la tradició basca, han seguit aquesta regla d'or. En un procés d'innovació patrimonial necessària i contínua (Choay, 2009: 35; García García, 1998: 15), del qual parlarem a continuació, una de les darreres propostes ha estat la de fer

(1)

Aquest treball ha estat realitzat en el marc del projecte de recerca: «Patrimonialització i redefinició de la ruralidad. Nuevos usos del patrimonio local» (CSO2011-29413), finançat pel Ministerio de Educación y Ciencia i el Programa FEDER.

(2)

Agraïm a Karlos Aizpurua Etxarte de Bertsozale Elkartea la informació que ens ha facilitat, com també el seu necessari suport per a l'elaboració d'aquest article.

(3)

Utilitzarem el terme *bertsolaritza* com a equivalent de bertsolarisme ja que és fonamentalment la dimensió social la que ens interessa (Garzia, 2012: 9).

(4)

Llengua basca.

Paraules clau: improvisació oral, País Basc, patrimoni immaterial, patrimonialització

Keywords: oral improvisation, The Basque country, intangible heritage, cultural in heitage process

els passos necessaris perquè aquesta tradició oral sigui inclosa en la Llista del Patrimoni Immaterial de la Humanitat de la UNESCO.

Aquesta llista és fruit de l'aprovació de la Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial per part de la UNESCO el 2003. Entre altres aportacions, la Convenció de 2003 va suposar: 1) acceptar el caràcter holístic del patrimoni cultural (Arizpe, 2006: 133); 2) considerar el patrimoni cultural o, més ben dit, la patrimonialització com un procés viu i dinàmic (Turgeon, 2010: 394); i, finalment, 3) reconèixer el paper de les comunitats, que, al cap i a la fi, són les que conserven i actualitzen el patrimoni cultural (Blake, 2009: 45). Tot això, en certa manera, ha significat un enfocament nou en la reflexió sobre el patrimoni cultural (Desvallées *et al.*, 2011: 439).

També ha comportat el reconeixement de patrimonis o béns culturals que fins llavors n'estaven exclosos pel fet de no ajustar-se als canons que estableix Occident (Ashworth *et al.*, 2007: 35-36). Així, la distinció entre el que s'anomena *alta cultura* i *cultura popular* va perdent sentit (Ortiz, 1997: 66; Yúdice, 2001: 647; Zulaika, 1997: 297). Podríem dir que el bertsolarisme es recolza precisament sobre la cultura popular, tot i que actualment això seria difícil de sostenir.

La categoria de *patrimoni cultural immaterial* encara no ha arrelat al País Basc. Tanmateix, encara que sigui així, molts ritus, costums, expressions, representacions i tradicions s'han activat o impulsat en les cinc dècades darreres. El bertsolarisme n'és un.

En aquest article, utilitzarem la denominació d'Euskal Herria per denominar el territori dels *euskalduns* o bascoparlants. Des d'un punt de vista políticoadministratiu, aquest territori se situa al departament dels Pirineus Atlàntics de l'Estat francès, i a la Comunitat Foral de Navarra i a la Comunitat Autònoma del País Basc, totes dues a l'Estat espanyol. Encara que aquesta divisió administrativa dificulta el coneixement exacte del nombre d'*euskalduns*, s'estima que els bascoparlants poden ser una mica més de 700.000.

Què és el bertsolarisme?

Com hauríem de definir el bertsolarisme, la *bertsolaritza*? Abans de res, la *bertsolaritza* implica el recitat públic (també podríem parlar de cant o interpretació – en el sentit de *performance*–) de versos improvisats: «un gènere retòric de caràcter epidíctic, oral, cantat i improvisat». ⁽⁵⁾ Al centre: la paraula, acompanyada de melodia, rima i mètrica. És una mena de cant *a cappella*, des d'una posició estàtica. La major part de les vegades no hi ha escenografia, ni vestuari colorista ni

EN UN PROCÉS D'INNOVACIÓ PATRIMONIAL NECESSÀRIA I CONTÍNUA (CHOAY, 2009: 35; GARCÍA GARCÍA, 1998: 15), DEL QUAL PARLAREM A CONTINUACIÓ, UNA DE LES DARRERES PROPOSTES HA ESTAT LA DE FER ELS PASSOS NECESSARIS PERQUÈ AQUESTA TRADICIÓ ORAL SIGUI INCLOSA EN LA LLISTA DEL PATRIMONI IMMATERIAL DE LA HUMANITAT DE LA UNESCO

Públic assistent a l'actuació de bertsolaris celebrada a Altsasu dins del Campionat de Bertsolaris d'Euskal Herria 2013.

JONE MIREN HERNÁNDEZ GARCÍA

efectes especials. Sovint les i els *bertsolaris*, és a dir, qui improvisen els versos, s'exerciten en escenaris que, en sentit estricte, no ho són (una plaça, un frontó, un bar o restaurant, o llocs menys habituals, com ara el balcó d'una casa).

El nucli de la definició contemporània d'aquest fenomen rau en la improvisació. Com apunten Joxerra Garzia, Andoni Egaña i Jon Sarasua, «per al bertsolari, la improvisació és una forma d'expressar les seves idees i sentiments» (2001: 83).

En unes declaracions fetes a la televisió pública basca el 2009, l'investigador John Foyle assenyalava el bertsolarisme com un fenomen únic al món, no perquè aquest tipus d'improvisació oral no es doni en altres cultures, sinó per la rellevància sociocultural que té a Euskal Herria. Vegem-ne una dada: en l'últim campionat de *bertsolaris*, *bertso txapelketa* en eusquera, celebrat el 2013, la final va reunir uns 13.500 *bertsozale* o aficionats als versos.⁽⁶⁾ Cal subratllar també que els *bertsolaris* ofereixen més de mil actuacions al llarg de l'any (Garzia *et al.*, 2003: 31).

L'evolució del bertsolarisme durant les últimes dècades: algunes claus

Ens situem a la dècada dels ans seixanta del segle passat. Després d'un «temps de silenci» i de «supervivència» (Garzia, 2007: 90-93), el bertsolarisme va coneixent una expansió gra-

dua en els espais territorial i social d'Euskal Herria. Fins a la dècada de 1980, «temps de resistència», els *bertsolaris* es dirigien a un públic amb el qual compartien una visió del món i uns valors relacionats amb la religió catòlica i el món rural tradicional, tot plegat en un context i una vivència d'opressió d'allò que era basc (Garzia, 2007: 67).

Després de la mort del dictador Franco el 1975, la cultura basca va viure una època d'ebullició social. El bertsolarisme no va quedar al marge d'aquest nou clima i es va transformar profundament. Alguns dels aspectes que citem a continuació són elements clau en aquest procés de canvi.

Associacionisme i compromís cultural

Gran part de les transformacions esdevingudes en l'univers del bertsolarisme han estat promogudes i encoratjades per l'associació Bertsazole Elkartea (associació d'amigues/ics del bertsolarisme), institució que va ser creada el 1987 i que avui està notablement assentada i organitzada al llarg de tot Euskal Herria.

Segons diu el seu web,⁽⁷⁾ l'associació actualment té 2.260 sòcies i socis. En bona part, gràcies a la seva empena i dedicació s'ha produït l'auge del bertsolarisme que descriuen aquestes línies. L'associació personifica un dels trets que habitualment s'atribueixen al bertsolarisme i al qual es fa referència com

(5)

Joxerra Garzia, «Historia del bertsolarismo improvisado: una propuesta». <http://www.basque-literature.com/basque/historia/ahozkoa/bertso/> [consulta: 06.12.2013].

(6)

http://www.bertsozale.com/es/campeonato-absoluto-bertsolaris?set_language=es.

(7)

<http://www.bertsozale.com/eu> [consulta: 09.12.2013].

La final del Campionat de Bertsolaris d'Euskal Herria va reunir gairebé 14.000 persones al Bilbao Exhibition Centre. Desembre de 2013.

JONE MIREN HERNÁNDEZ GARCÍA

una de les claus de la seva pervivència: la col·laboració intergeneracional. És a dir, grans i joves, gent de procedència i entorns diversos (rural, urbà), aficionades i aficionats al bertsolarisme de diferent perfil educatiu, ocupacions diverses..., i implicats amb aquesta manifestació cultural i, d'una manera més general, amb el conjunt d'expressions de la cultura i la llengua basques.

Rellevància mediàtica i interès investigador

El desenvolupament del bertsolarisme manté, a més, una relació innegable amb la seva presència en els mitjans de comunicació. Primer va ser la ràdio i després, la televisió. Des de 1988, la televisió pública basca emet un programa dedicat al món del bertsolarisme al qual se li ha atribuït gran rellevància en la difusió d'aquest gènere. A més, des de l'any 1991 es publica la revista *Bertsolari*,⁽⁸⁾ i el nombre de treballs dedicats al bertsolarisme augmenta progressivament (monografies, assajos...) (Larrañaga, 2013).

Igualment, les i els *bertsolaris* tenen avui un protagonisme important en la vida social i cultural basca i participen en àmbits que estan més enllà del món dels versos. És habitual veure la seva signatura en projectes artístics, musicals, literaris, cinematogràfics i periodístics.

Protagonisme creixent de les dones

En aquest entorn tradicionalment masculí, el protagonisme creixent de les dones és un dels canvis que il·lustra millor el procés d'expansió i ampliació del perfil tant de l'improvisador o versificador com del públic. Per exemple, en el campionat de *bertsolaris* de 1986 va participar per primera vegada una dona; en el de 2013, n'han participat tretze. Podríem donar més dades pel que fa al públic, els jutges o els organitzadors. En aquest sentit, cal dir que el bertsolarisme porta una dinàmica inclusiva amb relació a les dones. Potser s'està avançant més i amb més rapidesa i determinació que en altres esferes. Cal destacar-ne la posada en marxa dins de l'associació Bertsozale Elkartea del que s'anomena *Genero taldea*, o grup sobre el gènere, creat el 2008.

Espai urbà i joves

A partir de la dècada de 1980, després que el *bertsolari* Xabier Amuriza sostingués que el *bertsolari* no neix sinó que es fa, el bertsolarisme ha conegut una expansió notable, de manera que va anar arribant a nous sectors de població i àmbits geogràfics. Actualment, forma part del currículum escolar i més de 20.000 nenes i nens reben sessions de bertsolarisme als seus centres escolars.

A més, les *bertso-eskolak*,⁽⁹⁾ o escoles de bertsolarisme, són un altre suport important en aquesta tasca de transmissió i difusió. La seva dimensió local converteix aquests centres d'aprenentatge i pràctica en estructures tremendament versàtils i modelables, dinamitzadores d'un garbuix de relacions orientat al coneixement de la tradició oral però en la qual els aspectes lúdic, relacional i creatiu tenen un gran pes.

Tot aquest procés d'innovacions culturals que hem descrit breument en aquest apartat ha possibilitat que el bertsolarisme hagi transcendit l'espai sociocultural que ocupava

(8)

<http://www.bertsolari.net/>

(9)

En el curs 2011-2012, hi havia 130 *bertso-eskolak* en funcionament a tot Euskal Herria i, entre totes, reunien un total de 1.750 alumnes.

Els bertsolaris Igor Elortza i Alaia Martin en un exercici d'improvisació a Donostia. Novembre de 2013.

JONE MIREN HERNÁNDEZ GARCÍA

en la dècada de 1960. Entre les i els *bertsolaris* actuals hi ha representació de tota la geografia basca i de formes de vida i de nivells formatius diversos.

La Llista del Patrimoni Immaterial de la Humanitat de la UNESCO: un objectiu

Amb l'objectiu d'ampliar encara més el seu espai sociocultural, l'any 2007 Bertsozale Elkartea va començar a donar els primers passos perquè el bertsolarisme passés a ser part integrant de la Llista del Patrimoni Immaterial de la Humanitat de la UNESCO. Els seus impulsors consideren que compleix els requisits necessaris per inscriure-s'hi (i que s'indiquen en el primer apartat d'aquest article). Aquest reconeixement, segons els promotors, en primer lloc, donaria una projecció mundial al bertsolarisme, i també a l'eusquera, i, en segon lloc, en l'àmbit local, facilitaria la seva difusió entre els no basco-parlants d'Euskal Herria. A més, implicaria

el suport de l'administració pública pel que fa a la promoció i difusió.

No obstant això, aquesta iniciativa posa el bertsolarisme, inevitablement, en el debat identitari i polític. Tot procés de patrimonialització representa una selecció d'uns béns culturals —del *pool* disponible (Prats, 1997: 33)— com a símbol d'una identitat col·lectiva. En aquest procés, no sempre hi ha consens. Hi entren en joc interessos i valors diferents, de manera que l'acord entre els diferents agents implicats en la patrimonialització no està garantit.

Entre els agents que participen en les diferents fases del procés a la patrimonialització hi ha l'administració pública i els actors polítics. En aquest cas, la seva implicació és ineludible: són els estats nacionals qui han de presentar les candidatures a la UNESCO. Uns estats que tendeixen a la monoidentificació (Cucho, 2002: 113) i, d'aquesta

COM HAURIEM DE DEFINIR EL BERTSOLARISME, LA BERTSOLARITZA? ABANS DE RES, LA BERTSOLARITZA IMPLICA EL RECITAT PÚBLIC (TAMBÉ PODRÍEM PARLAR DE CANT O INTERPRETACIÓ —EN EL SENTIT DE PERFORMANCE—) DE VERSOS IMPROVISATS: «UN GÈNERE RETÒRIC DE CARÀCTER EPIDÍCTIC, ORAL, CANTAT I IMPROVISAT».

Sis bertsolaris improvisen a Maule en el marc del Campionat de Bertsolaris d'Euskal Herria 2013.

JONE MIREN HERNÁNDEZ GARCÍA

IGUALMENT, LES I ELS BERTSOLARIS TENEN AVUI UN PROTAGONISME IMPORTANT EN LA VIDA SOCIAL I CULTURAL BASCA I PARTICIPEN EN ÀMBITS QUE ESTAN MÉS ENLLÀ DEL MÓN DELS VERSOS

manera, a l'homogeneïtzació cultural en el seu territori (Méndez, 2004: 77).

Pel que fa als processos de patrimonialització duts a terme pels estats espanyol i francès, es pot afirmar que els referents culturals relacionats amb allò que és basc i amb l'euquera no han estat objecte d'interès. En el cas francès, el desinterès i la marginalització de tot allò que és basc i es remunten al sorgiment del mateix estat modern després de la Revolució de 1789. Com assenyala Eric Hobsbawm, el procés d'homogeneïtzació lingüístic «des de la Revolució ha estat veritablement fort» (1997: 30). «Adquirir la llengua francesa era una de les condicions per gaudir de la plena ciutadania francesa» (1997: 30), consegüentment, les altres llengües i les seves expressions culturals situades al territori gal han estat arraconades per l'Estat. A Espanya, la situació és diferent. L'estat modern ha estat més feble que el seu homònim francès a l'hora d'implementar els seus símbols identitaris (Álvarez Junco, 2001: 596). Alternatives

identitàries a la nacional s'han mantingut amb major o menor fortalesa durant els dos últims segles. La basca n'és una. En aquest cas, tant l'euquera com el bertsolarisme han estat estretament vinculats a la identitat basca, fonamentalment pel nacionalisme basc. Una vinculació que ve del segle XIX (Aizpuru, 2000) i que es consolida després de la Dictadura (Amuriza, 1987: 33:35; Apaolaza, 2004).

Fins ara, els resultats de les gestions realitzades davant l'administració pública en els estats espanyol i francès per Bertsolar Elkarte queden una mica lluny de l'objectiu. Només el Govern basc ha mostrat una postura favorable, si bé, fins ara, no s'ha concretat en res. El Govern navarrès, per la seva banda, no ha mostrat gens d'interès. En el cas francès, les gestions les han hagut de realitzar directament davant del Ministeri de Cultura, el qual tampoc no ha mostrat cap inclinació cap a la proposta de l'associació. ■

BIBLIOGRAFIA

- Aizpuru, M.** (2000) «Vascófilos y bertsolaris, conformadores del nacionalismo vasco en el último tercio del siglo XIX». *Gerónimo de Uztariz*, 16, p. 59-72.
- Álvarez Junco, J.** (2001) *Mater Dolorosa: La idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Taurus.
- Amuriza, H.** (1987) «Bertsolaritzaren gerrondotik gaurdainokoa». *Revista Internacional de Estudios Vascos (RIEV)*, 32-1, p. 25-44.
- Apaolaza, J. M.** (2004) «El euskara (la lengua vasca), instrumento de la construcción nacional vasca». *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, 20, p. 105-119.
- Arizpe, L.** (2006) «El patrimonio cultural inmaterial, la diversidad y la coherencia». *Museum International*, 221/222, p. 133-139.
- Ashworth, G.; Graham, B.; Tunbridge, J.** (2007) *Pluralising Pasts: Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*. Londres: Pluto Press.
- Blake, J.** (2009) «UNESCO's 2003 Convention on Intangible Cultural Heritage: the implications of community involvement in 'safeguarding'». A: Smith, L.; Akagawa, N. (ed.). *Intangible Heritage*. Londres i Nova York: Routledge, p. 45-73.
- Choay, F.** (2009) *Le patrimoine en questions: anthologie pour un combat*. París: Seuil.
- Cuche, D.** (2002) *La noción de cultura en las ciencias sociales*. Buenos Aires: Nueva Visión.
- Desvallées, A.; Mairesse, M.; DeLoche, B.** (2011) «Patrimoine». A: *Dictionnaire encyclopédique de muséologie*. París: Armand Colin, p. 421-452.
- García García, J. L.** (1998) «De la cultura como patrimonio al patrimonio cultural». *Política y Sociedad*, 27, p. 9-20.
- Garzia, J.** (2007) «History of Improvised Bertsolaritza: A Proposal». *Oral Tradition*, 22/2, p. 77-115.
- Garzia, J.** (2012) *Bertsolaritza/El bertsolarismo/Bertsolaritza*. Donostia-Sant Sebastià: Etxepare Euskal Institutua.
- Garzia, J.; Egaña, A.; Sarasua, J.** (2001) *El arte del bertsolarismo: realidad y claves de la improvisación oral vasca*. Donostia-Sant Sebastià: Bertsolar Elkarte.
- Garzia, J.; Lujanbio, M.; Egaña, A.** (2003) «Bertsolarismo, patrimonio de futuro». A: *Patrimonio cultural. IX Jornadas sobre Desarrollo Sostenible*. Bilbao: Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco, p. 31-40.
- Hobsbawm, E.** (2002) «Introducción: la invención de la tradición». A: *La invención de la tradición*. Barcelona: Crítica, p. 7-21.
- Kirshenblatt-Gimblett, B.** (2006) «El patrimonio inmaterial como producción metacultural». *Museum International*, 221/222, p. 52-67.
- Larrañaga, J.** (2013) *Jolas sakona: txapelketaren prozesu errituala eta bertsolariaren arrazoi sortzailea XXI. mendeko agoran*. Tesis doctoral. Universitat del País Basc / Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Méndez, L.** (2004) *Galicia en Europa. El lugar de las artes plásticas en la política cultural de la Xunta*. La Coruña: Edición do Castro.
- Ortiz, R.** (1997) *Mundialización y cultura*. Madrid: Alianza.
- Prats, L.** (1997) *Antropología y patrimonio*. Barcelona: Ariel.
- Turgeon, L.** (2010) «Du matériel à l'immatériel. Nouveaux défis, nouveaux enjeux». *Ethnologie Française*, XL-3, p. 389-399.
- Yúdice, G.** (2001) «La reconfiguración de políticas culturales y mercados culturales en los noventa y siglo XXI en América Latina». *Revista Iberoamericana*, LXVII(197), p. 639-659.
- Zulaika, J.** (1997) *Crónica de una seducción*. Madrid: Nerea.
- Zulaika, J.** (2012) *Tradizioak/Tradiciones/Traditions*. Donostia-Sant Sebastià: Etxepare Euskal Institutua.